

İbn Haldun Çalışmaları Dergisi, 2 (1) 2017, 105–122

Asabiyet Kuramının Sosyolojik Söylemi ve İslâm Dünyası ya da “İbn Haldun Bir Bilinçsizlik Teorisye mi dir?”*

The Sociological Statement of Group Feeling Theory and Islamic World or “Is Ibn Haldun a Theoretician of Unconsciousness?”

İsmail Doğan

Ankara Üniversitesi, Türkiye
idogan0616@hotmail.com

Öz: “Asabiyet kuramı” düşünürün entelektüel kişiliğini anlamada öne çıkan bir terim olduğu kadar sosyolojik çözümler için de anahtar terimdir. İbn Haldun toplumsal yapıyı ve bu yapının temel aktörlerini bu kuram üzerinden anlamaya çalışır. Elbette bu kuram da öncülleri ve örneklerini tanıklık ettiği toplum ve dünyadan alır. Bu bakımdan İbn Haldun öncelikle ait olduğu Müslüman toplumların ve sonra da yaşadığı dünyanın bir tanığı olmuştur. Mukaddime’nin toplumsal tanıklığı, kültür, din ve gelenekleri de içerecek genişlikte yaşayan toplumun sunduğu zengin malzemelere odaklanır. Günlük yaşam ve bu yaşamı belirleyen kültürel ve düşünsel arka plan olanca yoğunluğuyla dikkatlere sunulur. Fransız düşünürler toplumsal aktörlerin daha çok öne çıkarıldığı bu yaklaşım nedeniyle giderek İbn Haldun’a yeni bir entelektüel kişilik izafe ederler. Bu düşünürler (J.F.A./ F. Clémenet) için : “İbn Haldun bilinçsizliklerin teorisyenidir.” Buna göre toplumun temelini oluşturan bireyler günlük yaşamda farkında olmadıkları alışkanlıklar edinirler ve bu durum giderek onların karakteri haline gelir. Yakın planda ise bu karakter esasen aktörlerin bilinçsizce yaptıkları eylemlerinin bir sonucudur. Böylelikle bu tür bilinçsizliklerin belirlediği insanlar, farkında olmadan ait oldukları toplumun da karakteristiklerini oluştururlar. Bu bildiride; a) Söz konusu bilinçsizliklerin genelde tüm toplumlar, özelde ise İslam dünyasındaki etki ve işlevleri, b) Asabiyet teorisinin eğitim sistemleri ve toplumsallaşma süreçleri (kişisel, toplumsal ve küresel süreçler) üzerindeki etkileri, c) İbn Haldun’un Türk ve dünya sosyolojisindeki konumu tartışmaya açılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Asabiyet, Mukaddime, Bilinçsizlik Teorisye mi, Müslüman Toplumlar, Batı Dışı Toplumlar, Küresel Süreçler, Bilgi Sosyolojisi

* Bu çalışma, 28-29 Eylül 2013 tarihinde İstanbul’da düzenlenen “III. Uluslararası İbn Haldun Sempozyumu” adlı bilimsel etkinlikte sunulan bildirinin gözden geçirilmiş halidir.

Abstract: “Group Feeling Theory” is a key word for sociological analysis as it is prominent term to understand the intellectual personality of philosopher. Ibn Haldun has tried to understand the social structure and main actors of this structure on this theory. Certainly, antecedents and samples of this theory based on the society and world that it witnesses. In this regard, Ibn Haldun has witnessed to firstly Muslim societies and then the world. Social witnessing of The Muqaddimah focuses on rich materials that societies, including culture, religion and traditions, offer. Daily life and cultural and intellectual background determining this life are presented to attention. French philosophies are attaching an intellectual personality to Ibn Haldun due to the approach in which social actors are put forward. For these philosophies (J.F.A./ F. Clémenet) “Ibn Haldun is a theoretician of unconsciousness”. According to that, individuals forming the basis of society get habits that they are not aware of and this become their characteristics, gradually. But, in close up, this character is a result of unconscious actions of actors. Thus, human that such unconsciousness designate form the characteristics of societies that they belong to, unconsciously. Within this work; a) The effect and functions of these unconsciousness on all societies and Islamic world, b) The effect of Group Feeling Theory on education systems and socialization process (individual, social and global process) c) The position of Ibn Haldun in Turkish and World Sociology has been discussed.

Keywords: Group Feeling, The Muqaddimah, Theoretician of Unconsciousness, Muslim Societies, Non-Western Societies, Global Processes, Information Sociology

Giriş

Çok yönlü bir düşünce ve bilim adamı olan İbn Haldun ‘sosyoloji’de önemli bir yere sahiptir. Ancak gerçekten onun sosyolojideki yeri nedir? Bazıları onu sadece bir tarih filozofu, bazıları da sosyolojinin müjdecilerinden saymaktadır. Hiç kuşkusuz ki bu yaklaşımlar İbn Haldun’u bu yeni alanda gereği gibi konumlamaktan uzaktır.

Her şeyden önce İbn Haldun farklı bir problematik ve alan üzerinde çalışmıştır ve o bunun farkındadır. Yöntemi ve içeriği ile farklı olan bu eseri bizzat kendisi şöyle takdim eder (Ugan, s.91-94):

“Bil ki birinci kitapta inceleyeceğimiz kural ve yöntemler benim tarafımdan icat edilmiş yeni bir ilim olup yararı çok ve kalpleri şiddetle kendine çeken bir ilimdir. Ben bu tartışma metodunu derin araştırma ve incelemelerden sonra gerçekleştirdim.” Bu yeni eser bir hitabet ilmi ya da siyaset ilmi değildir. Daha önceleri birileri bu konuda yazmış olabilirler ama yaptığı araştırmada benzer bir çalışmaya da rastlamadığını belirtir. Aristo’ya atfedilen siyaset adlı eser her ne kadar kendi eserine benziyor olsa da bu eserde kendi ele aldığı konuların yeteri derecede işlenmediği, kanıt ve malzemeler (delil ve

burhanlar)in gereğince dikkate alınmadığı gibi başka sözlerle de karıştırıldığını ileri sürmektedir.

Bu eserinde (Mukaddime) o, toplumsal hayatı meydana getiren günlük ilişki ve etkileşim biçimlerini, alışkanlıkları, toplumu meydana getiren temel öğeleri, toplumun ortaya çıkış ve gelişme evrelerini anlatmaktadır. Eseri yazmaktaki amacını ifade ederken söz konusu içerik ayrıntısına da girmektedir: “Benim bu eseri yazmaktan maksadım, ancak batı yurtlarının ve bu yurtlarda yaşayan kavim, üruğ ve kabilelerin, bu yurtlarda kurulan devletlerin hallerini anlatmaktır (Ugan, 77)”.

Yaptığı çalışmanın yöntem ve içerik olarak farklılığına dikkat çekerken böylesine özgün bir ürünün o güne dek yapılmamış bir deneme olduğunu özellikle vurgulamaktadır: “Bu ilmin yeni ihtira ve yeni baştan benim tarafımdan icat edilmiş bir ilim olduğunu zannederim. Başımın sağlığına ant içerek Tanrı'nın mahlûklarından kimsenin bu mefhumda söz söylemiş olduğunu bilmediğimi teyit edebilirim. Bizden önce gelenler bundan gaflet mi etmişlerdir? Yalnız selefler hakkında bu zanna kapılmak da doğru değildir. Onlar, bu ilme dair ihatalı bir eser yazmış olabilirler. Fakat bu eser elimize geçmeyebilir”(Ugan, 91).

Özetle eleştiri tekniği, gözlem ve değerlendirme yeteneği ile birlikte toplumu söz konusu ayrıntılarda inceleme ve irdelemeye yönelik yaklaşım ve çabalarıyla İbn Haldun, “müstesna bir ilim” diyerek adını koymadığı bu yeni alanın (sosyolojinin) öncüsüdür. Auguste Comte'a da bu alanı adlandırmak kalmıştır. Bu gelişme, Amerika'yı keşfettiği halde adını koymayan Kristof Kolomb'un durumuna benzetilebilir. Amerigo Vespucci kendisinden sonra Kolomb'un daha önce keşfettiği kıtaya adını vermiştir. Sosyoloji alanına ilk kez giren, problematiğini kuran Haldun, yalnızca yaptığı işin adını koymamıştır. Alanın adını koyma ise Comte'a kismet olmuştur.

Asabiyet Kuramı

Asabiyet kuramı, İbn Haldun'un sosyolojiye kazandırdığı en önemli kavramlardan biridir. Bu kavram ile kastedilen anlam, birlik ruhuna dayalı olan kuvvettir. Bu bakımdan asabiyet terimi dayanışma ve güçlü olma gibi iki işlevi birlikte kapsar. İbn Haldun asabiyyetin ilk kaynağının akrabalık ve nesep (soy) olduğunu belirtir. Mukaddime'de kavram şöyle tanımlanır: “Asabiyet, bir nesilden gelenlerin bir araya toplanarak kuvvet, kudret ve üstünlük sahibi olmaları ve bir ideal etrafına toplanmalarındır” (Ugan çev., s. 373). Bu tanımda asabiyyetin ayrıca her dönem ve toplumda farklı olarak kendini gösterdiği de belirtilir.

Ancak yine de akrabalık ve nesep ilişkileri kavramın işlevsel olması için yeterli değildir. Asabiyyetin özünde bir birini koruma ve yardımcı olma değeri yer alır. Genlerden kaynaklanan bu bir çeşit soy dayanışmasında nihaî amaç “devlet kurmaktır”(Ugan, 355).

İbn Haldun üzerinde çalışan yazarların “asabiyyet” kavramının tanım ve ele alınışında bir ortaklığa (beraberliğe) gitmedikleri gözlenmektedir. F.Rosenthal, The Muqaddimah çevirisinde “grup duygusu”(group feeling) terimini kullanmıştır. Bir Türk araştırmacısı olarak Z.K. Ugan Mukaddime çevirisinde bu terimi aynen almış; Turan Dursun ise “yakınlar birliği” terimini kullanmıştır. Terimi aynen, yani “asabiyyet” olarak kullananlar özellikle İbn Haldun ve mukaddime üzerinde doktora çalışması yapanlardır. Bunlardan İ.Erol Ümit Hassan, terimi aynen kullanmıştır.

Asabiyyet kavramı yalnız siyaset, yalnız sosyal ve yalnız ekonomik boyutları olan bir kavram değildir. Her üç öğenin kavramı oluşturmada ve anlamlandırmada bir arada düşünülmesi gerekir. Bu çerçevede ele alındığında asabiyyet, “bir topluluğun bütün üyeleri hep birlikte müşterek bir değeri (bir sülâlenin veya bir inanç sisteminin üstünlüğünü) benimsemeli ve bu değer uğruna her türlü fedakârlığa hazır olarak çekinmeden öne atılmaları olduğu halde, ferdi planda, insan olmanın (...) onuruyla ve hayatını anlamlandıran üstün bir değere sahip olmanın verdiği güçle hiçleşme, dağılma ve yabancılaşmadan kendisini koruyan, kendine güven duygusu, başarıya azmi yüksek şahsiyetli ve hür bir insan tipini simgeler” (Kozak, 1984, s.12 0).

İbn Haldun, ‘asabiyyet’i “bir nesilden gelenlerin bir araya toplanarak bir kuvvet, kudret ve üstünlük sahibi olmaları ve bir ideal etrafında toplanmaları” (Ugan çevirisi, s.373) olarak tanımlar. Buna göre asabiyyetin gayesi güçlü ve sağlam bir toplum oluşturmak ve “devlet kurmaktır.” Ancak insanları devlet kurmaktan alıkoyan ise asabiyyetin bozulmasıdır. Bazı temel etkenler vardır ki bunlar asabiyyeti bozmaktadır.

Asabiyyeti Bozan Etkenler

Lüks ve İsrâf

Bolluk ve rahatlığın yol açtığı lüks ve israf asabiyyeti tehdit edip bozulmasına neden olan en önemli etkenlerdir. İbn Haldun’a göre kent hayatının giderek insanlarda oluşturduğu aşırı tüketim özelliği bu insanlardaki asabiyyeti etkilemekte, bir çeşit bozulmaya neden olmaktadır. Çünkü, “bolluk ve rahatlığın arızaları asabiyyetin şiddet ve faydasını giderir, nimetler içine dalma asabiyyetin keskinliğini kırar. Hâlbuki üstünlük asabiyyetin kaynaması (pekişmesi) ve keskinliği sayesinde elde edilir” (Ugan,

357). Bir kere asabiyyet kaybolduktan sonra toplum kendini korumaktan aciz olur, diğer toplumlar kolayca böyle bir toplumu egemenliği altına alır.

Sosyal hayat kentleşmeye paralel olarak karmaşık hale gelir. Çünkü uygarlıkta kent hayatı esastır. Üretim düzeyi nicelik ve nitelik olarak yüksektir. Bolluk ve refah egemendir. Bu durum üretimin çokluğundan kaynaklanmaktadır. Bedevî hayattaki sınırlı istek ve eğilimler kent hayatında artar. İhtiyaç ve talep çoğalır, pahalılık artar. Bunun sonucu olarak da sosyal hayat yozlaşır. Lüks ve israf devletin ve toplumun yozlaşma nedenidir. İsrif ve sefahate dayalı hayatı alışkanlık haline getirenler bu doğrultuda zorunlu tüketime yöneleceğinden bunu gerçekleştirebilmek için (israfa dayalı hayatı yaşayabilmek için), "...meşrû geçim yolları dışında gayri meşrû yolları aramaya yönelir. Yalancılık, kumar, aldatma, hırsızlık, yalan yere ant içme ve ihtikâr hüküm sürer. Hırsızlık başlar (...)" (Hassan, 204).

Baskı ve Otorite

Baskı ve otorite asabiyyeti tehdit eden önemli etkenlerdir. Bu hem siyasî hem de sosyal ve pedagojik alanları kapsar. Baskıcı bir devlet, vatandaşların asabiyyet duygularını tahrip eder. Bu şekilde onların devlete karşı geliştirdikleri hassasiyet ve heyecanlar tahrip edilmiş olur. Aile içi baskı aile üyelerinin yaşama şevk ve heyecanını zedelerken, baskıcı bir öğretmen öğrencilerin motivasyonlarını, başarıma azim ve isteklerini düşürür. Baskıcı bir aile ve eğitim ortamı asabiyyet duygusunun ağır darbe aldığı, zedelendiği ortamlardır.

İbn Haldun, siyasal baskı ve zulmün insanlardaki ekonomik faaliyette bulunma arzusunu körelterek ekonomik kalkınma ve gelişmeyi engellediği görüşündedir. İbn Haldun bunu şöyle açıklar:

"Devletin ilk kuruluş dönemlerinde kişileri, yöneticilerle halkı birbirine bağlayan bağlar, ortak ideal ve değerler çok güçlüdür. Hükümdar ve diğer yöneticiler, halkın hak ve özgürlüklerine saygılıdır, onlara zulmetmezler. İdareciler halka şefkat ve merhametle muamele ederler. Böylece halkın çalışma, başarıma şevk ve arzusu, kalkınma heyecanı, teşebbüs ruhu, tüm ülkeyi sarar, tüm üretici güçler, kaynaklar kalkınmanın hizmetine sunulur (...) Bunun sonucu olarak yurt bayındırlaşır, genişlik meydana gelir, kuşaklar artar ve nüfus çoğalır (...). Zamanla yöneticiler lüks ve savurganlığa (israfa) yönelmeye başladıkça devlet harcamaları da artacağından yönetim halka karşı sert ve zalimce davranmaya başlar. Bu çeşit zulüm ve ağır vergilerden özellikle tarımla uğraşanlar zarar görür. Devlet mal ve mülklere el koyar, son derece ağır vergilerle halk perişan olur. İnsanlık onuruyla bağdaşmayan bu şartlar kişileri zelil ve miskin bir duruma

getirir, onlardaki çalışma ve kazanma azmini azaltır ve yok eder. Halk çalışmayı bırakır, tarlalar ekilmez olur, ülke sosyal ve ekonomik yıkıma uğrar (...) psikolojik bir yıkıma uğrayan bu insanlar, sadece kazanma ve çalışma azimlerini yitirmekle kalmazlar, yaşama sevinçlerini de kaybederler. O kadar ki artık nüfusları artmaz olur, yemekten içmekten bile kesilebilirler. Sonunda yeryüzünde varlıkları silinir” (Ugan, 376 ve devamı; Kozak, 1984, 121-122; Doğan, 1990, 10-21).

İktidardan halka yönelen baskının halk üzerinde meydana getirdiği tahribatın benzeri de eğitsel uygulamaların katı baskı ve disipline dayalı örneklerinde ortaya çıkmaktadır. Baskı ve otoriteye dayalı bir eğitimin çocuktaki “asabiyyet” yeteneğini bozacağını öne süren İbn Haldun bu çerçevede geleneksel eğitime ve geleneksel eğitim yöntemlerine de karşı bir yaklaşımı benimsemiş görünmektedir. Çocuğun ailede ve eğitim sürecinin değişik kademelerinde karşılaştığı koşullar asabiyyet duygusunu etkilemektedir. Aile ve eğitim ortamlarında asabiyyet duygusu zedelene bireylerden oluşan toplumun gerçekte tüm aktivitesini yitirmiş, yaratıcılıktan uzak bireyler toplumu haline geleceğine işaret edilmektedir. Böyle bir toplumsal gelişmenin önlenmesi için İbn Haldun “babaevlat, öğretmen-öğrenci, usta-çırak ilişkilerinde; baba, öğretmen ve ustaların terbiye ve eğitim amacıyla aşırı ölçüde otoriter ve sert davranmaktan kaçınmaları gereği üzerinde” durmakta, ayrıca çocuk eğitimiyle görevli kişiler olarak “öğretmenlerin çocuklara aşırı cezalar verip vermediklerinin kontrol edilmesini devlet görevleri arasında” (Kozak:125) kabul etmektedir. Öğretmen-öğrenci ilişkilerinde İbn Haldun düşüncesinde ortaya çıkan bu duyarlılığın yine İbn Haldun tarafından anlaşılır yanı: “Böyle şartlarda yetişen çocuklar dürüst ve açık fikirli insanlar olmak yerine, cezalandırılma korkusu altında şahsiyetleri ezilmiş, iki yüzlü, zayıf kişilikli ve hilekâr tipler haline gelirler. Zamanla bu davranışlar onlarda bir alışkanlık ve karakter şekline alır” (Kozak:126).

Görüldüğü üzere İbn Haldun toplumun temelindeki bireysel bilinçlerle yakından ilgilidir. Çünkü bireysel bilinçler toplumsal yapıyı meydana getiren bir öneme sahiptir. O nedenle kolektif bilincin sağlam olması her şeyden önce bireysel bilinçlerdeki özgün yeteneklerin korunma ve geliştirilmesi, onlara iyi alışkanlıkların kazandırılması ile mümkün olabilecektir. Burada özellikle söz konusu olan bireydeki asabiyyet duygusudur. Bu duygu ve yeteneğin işlevsel hale gelmesinde siyasal otorite ile toplumsal kurumların doğrudan sorumlulukları bulunduğu işaret edilir.

Sosyal Olaylar

Asabiyyet kuramını tam olarak anlayabilmek için onun “kolektif tasavvurlar” adını verdiği “toplumsal olaylar”dan ne anladığını iyi bilmek gerekir. Ona göre kolektif tasavvurlar

“doğal ve kültürel olmak üzere iki farklı ortamın dolaylı olarak fonksiyonudur” (Clémént 1974, 162).

Doğal Çevrenin İnsan Üzerindeki Etkisi

Doğal ortam iklim koşulları ve toprağın verimliliği ile betimlenir. İbn Haldun böyle bir çevrenin insan ve toplum üzerinde etkili olabileceğini, karakteristik etkilere neden olabileceğini çeşitli örneklerle açıklamaktadır. Buna göre sıcak ve soğuk iklimler insanlar üzerinde farklı etkilere sahiptir. “Sıcak iklim halkı çok çabuk sevinir ve neşelenir. Bunun etkisiyle de bu halkta hafiflik ve düşüncesizlik meydana gelir.” Öte yandan sahil insanların da benzer özellikleri bulunur. Çünkü “Denizin üzeri düz ve yaygın olduğundan güneşin ışın ve aydınlıkları yaşamakta oldukları yurtlarına vurduğunda, etkisi kuvvetli olur ve havasının sıcaklığı artar; bu sıcaklık tesiri ile halkın hayvanî ruhlarını harekete getirir ve bu harekete getirmenin bir sonucu olarak sıcaklık tenlerine yayılır, havanın soğuk olduğu dağlarda ve dağların tepelerinde yaşayanlara nispetle sevinç ve neşeleri fazla olur” (Ugan, 204). İbn Haldun sıcaklık ve insan karakteri arasında bu ilişkiyi hamam örneğinde daha yalın bir biçimde açıklar: Hamama girenler, “havanın sıcaklığı bedenlerine nüfûz ve sirayet ettiğinde, kalpteki lâtif buharı harekete geçirerek bedeninin dışına çıkartır. Hamama girenlerin çoğu bu sevinçlerinin tesiri ile şarkılar söylerler” (Ugan, 204).

Toprakların iklim ve verimliliği toprağı işlemenin kolaylığı ve zorluğu anlamına gelmektedir. Toprağın kolaylıkla işlenmesi ya da bu konuda gerek teknolojik gerekse iklimsel güçlüklerin ortaya çıkışı toplumsal yapı ve kültürü de bu gelişmelere uygun biçimde karakterize etme gücüne sahiptir. Toplumsal psikolojileri belirleyen mutfak ve tüketim alışkanlıklarının temeli böyledir. Kıtık ve yoksulluk, yöre insanlarında daha saf bir zihinsel yetenek oluşturur. Bu yüzden “hububat ve katıktan yoksun olan çöllerin ve çöl sakinlerinin vücut ve ahlâkları bolluk ve genişlik içine dalmış olan verimli yerlerin ahalisinin vücut ve ahlâkından güzeldir. Renkleri saf, tenleri temiz, şekil ve kıyafetleri mükemmel, güzel, ahlâkları itidalden ayrılmamıştır. Akıl ve zihinleri ilim ve maarifi çok güzel kavrar, anlayışları çok iyidir” (Ugan:208). Bol ve bereketli besinlere sahip yörelerde ise “rutubetlerin kötü buharları beyine sirayet ettiği için zihinler ve fikirler körleşir, baharat ve meyvelerin bol olduğu tarım ve hayvancılık yöresinin insanları, genellikle ağır ruhlu olurlar” (Clémént, 76). Bu yüzden “verimli iklimlerin ekinleri, hayvanları, katık ve meyveleri bol olan ülkelerin ahalisi, ekseriyetle zihinleri ve fikirleri zayıf insanlar diye vasıflandırılır” (Ugan, 209).

Toplumsal Çevrenin İnsan Üzerindeki Etkisi

İbn Haldun toplumsal olayların ikinci önemli kaynağı olarak kültürü ve kültürel ortamı daha etkili bir öge olarak ele almaktadır: Bireyi toplumsallaştıran, bireye yöresel ve ulusal karakteri veren kültür ortamıdır. Çünkü ona göre insan “alışkanlıklarının çocuğudur (al-insan İbn-u A'wâ idih), tabiatın ve mizacının ürünü değildir. İçinde yaşadığı –kültür– ortamı tabiatına yerleşir” (Clémént:176). Yine böyle bir ele alışa bağlı olarak, insan ve toplumlar arasında en önemli fark eğitimidir. Bunun dışında önemli farklar yoktur. Çünkü insan tabiatı her yerde aynıdır.

Ancak yaşam biçimleri, bir diğer deyişle kültür böyle değildir. Kültürleri (toplumları) kendi içinde özgün, dışarıya karşı da farklı kılan birtakım özellikler bulunmaktadır. İbn Haldun düşüncesinde bu özellikleri şöyle sıralamak mümkündür:

- Çalışma biçimleri,
- Tüketim biçim ve alışkanlıkları,
- Yerleşme alışkanlıkları,
- Siyasal örgütlenme biçimleri.

Bilgi ve Sosyal Çevre ya da İbn Haldun'un Bilgi Kuramı

İnsanın serüveni toplumun serüveninden ayrı düşünülemez. Bu şu anlama gelir ki, insanın serüveni bir ailenin, bir köyün, bir kasaba, bir kent ve bir toplumun serüvenidir. Avcı ve toplayıcı bir toplulukta insanın mübadele (değiş-tokuş) ekonomisinin sınırladığı bir yaşam biçimine sahiptir. Aynı şekilde “toplum sanayileşince köylü fabrika işçisi olmakta, feodal bey ise müteşebbis olmakta ya da eriyip gitmektedir.” Bir savaş durumunda sivil yaşamında sigortacı olan kimse bataryacı (roketatar), tezgâhtar radarıcı olmakta; kadınlar kocasız kalmakta, çocuklar da babasız büyümek zorunda kalmaktadırlar. Bizler bilginin her çeşidinde bilinçler arası ilişkilere dayanıyoruz. Çünkü bilgiyi dille, dilin unsurları olan kelime ve kavramlarla ifade ediyoruz. Bu durumda bireyin yaşadığı toplum önem kazanır. Dil ve dilin belirtilen unsurları bütünüyle toplumsal bir olgu olarak bireyi kuşatmaktadır. O nedenle yaşadığı toplum bireyin anlaşılmasında büyük ölçüde önem ve etkiye sahiptir. X ya da Y toplumunun günlük hayata ilişkin entelektüel, kültürel ve siyasal değerleri dili ve her türlü ifade biçimini etkilemektedir.

Şu halde bilginin topluma ve toplumsal çevrelere ‘göreligi’ ortaya çıkmaktadır. Bu durumda bireyin toplumsal çevresi (mikro-sosyal çevre) bilgi üretiminde, bilginin kabulü, değerlendirilmesi ve yaşama geçirilmesinde önemli bir kaynak olmaktadır. İşte

bu kaynak bireyin yaşamdaki mutluluk ve mutsuzluklarının da kaynağıdır. Dil ve dilin unsurlarının çevre, grup ve toplumla kuşatılan yapısı toplumsal koşulları meydana getirir. Nasıl ki psikolojik olaylarla bilginin kendisi değil psikolojik koşulları ortaya çıkıyorsa; sosyoloji de sosyal olaylarla bilginin insanlar arasındaki ilişkilerin koşullarını ortaya koymaktadır. Buna göre hatırlamak, hayal kurmak, düşünmek bilginin kendisi değil psikolojik koşullarıdır. Aynı şekilde kelime ve kavramların anlamları ve bunları hazırlayan toplumsal yapılar, toplumsal kadrolar da bilginin kendisi değil onun toplumsal koşullarıdır. Ama unutulmamalıdır ki bu koşullar bilgiyi seçmekte, ayıklamakta ve mikro-sosyal çevrenin niteliğine indirgemektedir. Bunun en karakteristik örneği 'toplumsal gündem' kavramıyla verilebilir. Bir toplumun ne konuştuğu, hangi sorunları gündemde tuttuğu aslında bilginin topluma indirgenmiş halinden başka bir şey değildir. Toplumsal gündem olası sorun ve konulardan ayıklanmış bir sorun ortaya çıkarır. Bu aşamada bütün bir toplumun gündeme yerleşen bu sorunu konuşup tartışması sağlanmış olur. Olaya dışarıdan bakıldığında bütün bir toplumun neler konuştuğu, toplumu hangi konu ve sorunların meşgul ettiği anlaşılabilir olur.

İşte İbn Haldun toplumsal çevrenin bu gerçeğini aralama çabasıdadır. İnsanların yaşamı ve olayları algılayış biçiminin temeline yerleştirdiği bilinçli ya da bilinçsiz yaklaşımların bütün bir toplumu zaman içinde niteleyebilecek işleve dönüştüğü kanısındadır. Ama İbn Haldun'a göre insanların daha çok farkında olmadıkları bilinçsizce davranışları öne çıkmaktadır. Dolayısıyla toplum büyük ölçüde işte insanların bu taraflarıyla şekillenir. İbn i Haldûn'a göre " halk umutla ayakta durur, saflığı sınırsızdır."

İbn Haldun bu önermesini şöyle bir hikâye üzerinden açıklar: Bir gün kazılar esnasında üstü örtülü bir vazo bulunmuştur. Kurşunla mühürlü olan bu vazo parçalandığında içinden bir duman yükselir. Bu olay üzerinde orada bulunanların tümünü büyük bir heyecan ve telaş sarar. İbn Haldun bu olayı insan bilinçsizliğinin ibretlik bir örneği olarak takdim eder. Buna bezer bir olay da 19.yy'da Ankara'yı gezen bir Avrupalı seyyah* (gezgin)ın benzer bir gözleminde izlenir. 1859 yılında Ankara'ya gelerek burada gözlem yapan Mortdman bir cami duvarında gördüğü antik bir kitabenin harflerini kapayan harçları temizlemeğe uğraşırken, düşkün giyimli bir boyacının kendisine

---

* Bu seyyah, Dr. Andreas David Mordtman (1810-1879)'dır. Kendisi bir Alman olan Mortdman Türkçe bildiği için Hamburg Hansa şehrinin temsilcisi olarak 1845 yılında İstanbul'a gönderilmiştir. 1859 yılına kadar Hansa temsilcisi olarak çalışmış, 1859 yılında bu temsilciliğin kaldırılması üzerine Osmanlı Ticaret Mahkemesi'ne yargıç olmuştur (1860). Türk kültürü açısından önemli bir eseri İstanbul ve Modern Türklük adıyla iki cilt halinde 1877-78 yıllarında yayımlanmıştır.

yardımcı olarak bu temizliği yaptığını belirtir. Bu eylem esnasında oraya toplananların kitabenin altından altın çıkacağına dair merak ve ilgileri seyyah tarafından önemli bir gözlem olarak kaydedilir ve ilginç bulunur.**

Günümüzde insanların akıl ve mantık dışı çözümlere yönelmekte devam etmeleri ise insan bilinçsizliklerinin çağlara rağmen değişmediğini gösterir. İbn Haldun, insanı alışkanlıkların ürünü olarak kabul etmektedir. Ona göre içinde yaşadığı ortam (doğal ve kültürel çevre) insanın tabiatına yerleşir. Günlük alışkanlıklar, kalıcı izler bırakarak zamanla kişi için bir meleke (yeti) hali ne dönüşür. İnsanı alışkanlıklara zorlayan ve hazırlayan işleviyle “ortamların” önemine değinen İbn Haldun, iki çeşit ortamdaki söz etmektedir. ‘İnsan bilincini’ bu iki ortamın tabii bir işlevi olarak görür. “İklim” ve “verimli toprak”la açıkladığı doğal ortam bilincin oluşumunda doğrudan bir etken değildir. Ancak doğal, ortam insanların ince bir ‘intellect’e (anlık, zihinsellik, kavrayış yetisi) sahip olup olmamaları ile, ağır ruhlu, kıvrak ve devingen (hareketli) oluşlarını etkilemektedir.

“İnsan, Alışkanlıklarının Çocuğudur....”

Doğal ortama nispetle kültürel ortam, insan üzerinde birincil etkiye sahiptir, aynı zamanda daha da önemlidir. Çünkü “insan, alışkanlıklarının çocuğudur. Tabiatının ve mizacının ürünü değildir, içinde yaşadığı ortam onun tabiatına yerleşir.”

Buna göre insanın, günlük yaşam biçiminden icra ettiği mesleğe kadar içinde bulunduğu ‘uğraş alanları’ onun kişiliğinin oluşumunda ayrı ayrı öneme sahiptir. Uğraşlardaki derinlik, incelik, ciddiyet ve kararlılık insanlar arasındaki bilinen kültürel ve toplumsal farklılaşmanın da temelini oluşturmaktadır. Hatta bu durum kültürler (toplumlar) arası farklılaşmanın da sebebi sayılır. Bu nedenle İbn Haldun toplumlar arasında ‘yapısal farklılıklar’ olduğunu kabul etmez. Gerçekte yapısal farklılık adı altında söz konusu olan ‘entelektüel kültür’ dür. Entelektüel bir kültüre sahip olup olmama ile bu konuda ne kadar ve ne ölçüde aşama kaydedilmiş olduğu sorunu toplumlar arası farklılığın asıl ögesidir.

Çünkü ‘insan tabiatı her yerde aynıdır.’ Çalışan, sürekli üreten, bir şeyler ortaya koyan kişi; zamanla uğraşındaki titizlik ve ciddiyete paralel olarak yetkinleşir ve olgunlaşır. Bu yetkinlik ve olgunlaşma zihinsel süreçlerle birlikte olmaktadır. Yani, kendi zanaatını icra eden kişi bir yandan el becerileri ve meslek hünelerini artırırken, öte yandan ‘intellect’i de işlerlik kazanmış olur.’ Zanaat, bilinç (nefs-i nâtika) üzerinde bir etkide

** Semavi Eyice. “1859 Yılında Ankara’da Bir Alman Seyyahı”, Ankara Dergisi, C.1, S. 4, Ekim 1992, s. 14.

bulunur. Bu etki yeni bir hüner ve zanaatın öğrenilmesini kolaylaştırır. Böylece gelişmiş olan aklın bilim ve becerileri çabuk kavrama yeteneği artar.”

Üretken kişinin zihnen kat ettiği bu aşamaya paralel olarak ‘uyanık bir bilinç’e sahip oluşu onu olası (muhtemel) bilinçsizliklerden kurtaracak önemli bir etkidir. Oysa aktiviteden yoksun olan yani “hiçbir şey üretmeyen kişi (işsiz), bilinçsizliklerin zararına engel olamaz.” Böyle bir kişi için başarısızlık, içine düşülen ya da inanılan yanlışın gerçeğine nüfûz edemeyiş ile ilgilidir. Bu durumda başarısızlık, “iyileşmeğe değil, fakat bilinçsizliği sürdüren tâli (ikincil) bir rasyonalizasyona götürür.”

Bilinçsizliklerin temeline alışkanlıkları yerleştiren İbn Haldun, alışkanlıkların birincil etkene olarak da yukarıda belirtilen ‘aktivite yoksunluğu’nu öne sürmektedir.

Tüketim biçimleri ise alışkanlıkları oluşturan ikinci etkidir. Temel ihtiyaçların çok üstünde bir tüketimin insan karakterini olumsuz yönde etkilemesiyle insanların alabildiğine bireyci, bir anlamda bencil olduklarını ileri süren İbn Haldun, böylesine bir toplumda bireylerin beraberlik ve dayanışmanın gereğine inanmamaları nedeniyle toplumsal çözümlerin başlayabileceğini işaret eder. Bir başka deyişle “doğru yoldan saptıran, aşırı tüketim, lüks ve eğlencedir.” Alışkanlıkların üçüncü etkene yerleşim biçimidir. Kırsal alanda ya da kentsel alanlarda yaşama, farklı alışkanlık biçimleri oluşturur. İnsanların inançlı ya da inançsız, dindar ya da dinsiz olup olmamaları böylesine bir konumlanışla ilgilidir. Ona göre, “azla yetinen çöl sakinleri çok dindardır, Tanrı’ya tapınmaya daha çok hazırdırlar. Kentlerde dindar insanların –kırsal alanlara göre–az oldukları gözlenir. Zaten aynı kentin içinde oturanlar, kaynakların eşit olmayan dağılımı sebebiyle aynı hayat standardına sahip değillerdir.” Yerleşik hayatı simgeleyen kentlerde insanların cesaretsizlik, lüks, cür’etkârlık, birbirlerine yabancı olma gibi önemli alışkanlıkları ve olumsuz tutumları vardır. Onlar işte bu “alışkanlıklarının köleleri olmuşlardır.” Bu alışkanlıklara bağlı olarak kentlerde yaşayanlar arasında ahlaksızlık, yalan, bozulma, dolandırıcılık, rüşvet gibi olumsuz davranışlar görülebilmektedir.

Siyasal örgütlenme biçimi bir başka alışkanlık etmenidir. “Devlet, ideolojileri oluşturan sosyal talebi (halk istekleri) kuran kolektif hayatı belirler. Her halk tarihin her döneminde kendine özgü alışkanlık ve törelere, sosyal tabakalara ve kültürel ortama sahiptir. İşte halkın gerçeği algılama biçimi buradan kaynaklanır.”

Alışkanlıkların insan hayatındaki önemi birinin diğerini hazırlayışında aramak gerekir. Edinilmiş bir alışkanlık bir başka alışkanlığın da sebebi olabilmektedir. “İnsan bir kez

alışkanlığa yakasını kaptırınca artık doğal durumunda değildir, bir başka alışkanlığı kazanmaya daha çok zorlanmış durumdadır. Bilimler ve zihinsel meleke (yeti)ler için de aynı biçimde alışkanlıklar söz konusudur.”

İbn Haldun’un örneklerle üstünde durduğu bütün bu alışkanlık çeşitleri, kolektif tasavvurları (toplumsal olayları) etkileyen ortamlara göre ortaya çıkar ve biçimlenirler. Bütün bu alışkanlıklar insanların hatalarından meydana gelir. Hatalar ise toplumsal değişimin yasalarının dikkate alınmaması ve insanlar tarafından gerçeklerin çarpıtılmasıyla ortaya çıkarlar. Hataları alışkanlıkların, alışkanlıkları (méditation) bilinçsizliklerin sebebi ve kaynağı olarak gören İbn Haldun, yaptığı bu analogi ile insana özgü hataları bireysel ve toplumsal bilinçsizliklerin kaynağı olarak kabul etmektedir. Ona göre, toplumsal değişimin bilincinde olan insanlar oldukça azdır. Toplumsal değişme bilinci olmayan insanların çoğu “modern dilde schizoides (içe kapanık) olarak adlandırılmaktadır.” Göçebeler bu tür bilinçsizliğin örnekleridir. Çünkü göçebeler toprağa ait hayatın, yerleşik kültürün üstünlüklerini düşünemezler.

Egocentrisme (bencillik) hatanın birinci kaynağıdır. Sınav ve eleştiri ruhunu da öldüren böyle bir özellik (bencillik) birçok bilinçsizliğe yol açabilmektedir. Oysa İbn Haldun kendine özgü üslûbuyla tekrar tekrar yorum yapmanın, özeleştiri geliştirmenin bilinçsizlikleri ortadan kaldıracığını düşünmektedir. Bu yaklaşımıyla İbn Haldun önceki çağlarda ‘dâhi’ olarak kabul edilen, anıtlarıyla bu özelliklerini günümüze taşıyan insanların alabildiğine abartılan yücelikleri karşısında “aynı anıtların tekrar tekrar yorumlanmasını” önerir. İşte bu yorum önerisi İbn Haldun’un bilgiye yaklaşımını ortaya koyan önemli bir boyuttur. Bu boyut bilgi karşısında İbn Haldun’un yöntemini belirlemektedir. Doğru ve güvenilir bilgiye ulaşmanın İbn Haldun’a göre yolu bu yöntemin izlenmesinden geçer.

İbn i Haldûn’a göre tarihin görevi, “dünyanın yaşayabilecek yerlerini toplumlar halinde yaşayarak imar etmekten (ümrandan) ve bu mâmurluğun (bayındırlığın) doğal haline ârız olan vahşilik ve birbirine ünsiyet kespemelerinden (bağışıklık kazanmalarından) ibaret olan asabiyetlerden bahsetmek ve insanların birbirlerine her çeşit saldırganlıklarına ve baskılarına, (tagallüplerine) ve bu baskıların bir sonucu olarak, devletlerin kuruluşuna, bu devletlerin kuvvet ve güçlerinin derecelerine, insanların, çalışarak kazanma ve geçinmelerine, ilimlere, hüner, sanat ve genellikle sanayi ve doğal olarak bu bayındırlıktan meydana gelen medeni eserlere dair bilgiler vermek ve bu konularla ilgili olan haberleri nakil ve rivayet etmektir.”

İnsan ve toplum yaşamına ve bunlardaki değişmelere dair verilen bilgiler zaman zaman yalan ve uydurma haberler (bilgiler) içi içe olabilir. İbn Haldun, yanlış doğrudan, yalanı gerçekten ayırma ile ilgilidir. Bunun için de öncelikle bu karışımın nedenleri üzerinde durur. Haberlere yalanlar karışmasını gerektiren bu nedenler şunlardır (Ugan, 82):

- Fikir ve mezheplere taraftarlık: Bir fikir, mezhep ve inanca taraftarlık karışır ise insan ilk planda kendisine uygun olan haberleri kabul eder. Bir fikir ve mezhebe eğilimi ve taraftarlık, insanın dikkatle düşünerek haberi eleştiri süzgecinden geçirmesine ve incelemesine engel olur.
- Haberleri aktaran, nakil ve rivayet edenlere inanmak: Bir haberin yalan veya doğru olduğunu incelemek, nakledenin adaletli, yani sözüne inanılacak bir kimse olup olmadığını tespit etmekle ve onun kusur ve ayıplarını araştırarak adaletli (sözüne inanılır) bir kişi olup olmadığına hükmetmekle ilgilidir.
- Amaçları Unutmak: Haberleri nakledenlerin birçoğu, gözü ile gör mesinden ve işitmesinden amacın ne olduğunu bilmez. Haberi zannına ve tahmi nine göre naklederek yalana katlanır.
- Haberin doğruluğu vehmine (yanılgısına) kapılmak: Bu yanılgı genellikle hab eri nakledene inanmaktan ileri gelir.
- Olguları (halleri) olaylarla karşılaştırma keyfiyetini bilmemek: Çünkü hal ve haberler karıştırılarak belirsiz bir hale getirilmiş ve başka ş ekle sokulmuş olduğu için haberci hali gördüğü gibi nakleder. Hâlbuki şekli değiştirilmiş olduğu için ortaya çıkan şey gerçeğe uygun değildir.
- Habercilerin (haberi nakledenler) habere konu olan olguları hiç hak etmediği halde sırf yüksek derece ve mevki sahiplerine yaranma istekleriyle övmeleridir. Bu yolla doğru olmayan birçok haber yayılır. İnsanlar, şeref ve servet gibi dünya nimetlerine ve sebeplerine gözlerini dikerek bakmaktadırlar. Genellikle erdemlere rağbet etmezler ve erdem (fazilet) sahipleriyle bu meziyetleri elde etmek için yarışmazlar.
- Ümrânın (dünyanın insan yaşayabilen bölgelerinde yaşayan kavimlerin ve toplumların yeryüzünün imarından ibaret olan) ve diğer bir deyişle toplumsal hayatın tabiatını ve işleyiş biçimini bilmemektir. Oysa her olayın kendine özgü bir tabiatı ve buna ait olan bazı boyutları bulunur. Olayı işiten kimse, olayların ve olguların varlıktaki tabiatlarını ve bunların gereklilik ve taleplerini bilirse, bu bilgilerin o kimsenin haberin doğrusunu, yalanından ayırt etmek üzere yapacağı incelemelerine yardım eder. Haber ve olay hangi çeşitten olursa olsun, bu yöntemin incelemeler için en mükemmel bir yöntem olduğu belirtilir. İbn Haldun buna kanıt olmak üzere tarihçi Mesudî'nin yöntemi üzerinde durur. Mesudî "deniz hayvanları İskenderiye binasına engel olduklarında, İskender'in ağaçtan bir

tabut yaptırarak içine camdan bir sandık koymuş ve bu sandığın içine girerek denizin içersine dalmış olduğuna dair” gerçekleşmesi mümkün olmayan bilgiler vermektedir. Buna göre İskender deniz altında gördüğü “şeytanlardan ibaret olan bu hayvanların şekil ve suretlerini resimleyerek ve heykellerini yaptırarak binaların karşısına diktirmiş, öteki hayvanlar bunları görerek kaçmışlar. Böylelikle bunların saldırılarından kurtulunca şehrin yapısı tamamlanmıştır.”

İbn Haldun bu öyküyü aktardıktan sonra neden bunun akıl ve mantık dışı olduğunu analiz eder. Ona göre öykü hurâfelerle doludur. Tabut billûrdan olduğu için denizin dibine kadar ulaşması ve oradaki şeytan ve cinlerin şekil ve resimlerini resimleyecek kadar denizin dibinde kaldıktan ve denizin üzerine çıktıktan sonra da dalgaların çarpmasından kurtulması mümkün değildir. Üstelik hükümdarlar bunca tehlikelere kendilerini atmazlar. Hükümdarlardan herhangi biri buna güvenirse, kendisini tehlikeler içine atmış olur. Bu yolda hareket eden hükümdar, devletini yıkılmaya mahkûm eder. Öte yandan cin ve şeytanlar cisimli yaratıklar olmadığı için, onların suret ve heykelleri belli değildir. İbn Haldun'a göre bu öykünün yalan olduğuna dair en önemli kanıt ise şudur: Denize dalan kimse, sandık içinde dahi olsa doğal olarak bu sandık soluk alması için ona dar gelecek ve havasızlıktan ötürü onun ruhu çarçabuk ısınacak, bunun sonucu olarak insan ciğerinin yapısına uygun olarak ruhu oracıkta sıkışır. Hamamda bulunanların hamamın hava menfezleri kapatılarak soğuk havadan mahrum edildiklerinde sıkışmaları bunun kanıtıdır. Denizden ayrılan balıklar da aynı sebepten ölürlür.

Görüldüğü üzere İbn Haldun kendisine ulaştırılan, bilgi olduğu öne sürülen her olay ve haberin kendi içinde mantık süzgecinden geçirmekte; ayrıntılı bir analize, neden–sonuç ilişkisine tabi tutmaktadır. Çünkü ona göre haberlerde doğruyu yanlıştan ayırmak ve gerçekleşmesinin mümkün olup olmadığını anlamak, “ümran adını verdiğimiz insanın toplumsal hayatının hal ve yapısını gözden geçirmek suretiyle olur”. İbn Haldun'a göre bu eleştirel yaklaşım bir kanun, bilimsel bir yasadır. Bu yöntemle o, “toplumsal hayatın yapısına sonradan katılan şeylerle, toplum hayatının yapısında olan şeylerin birbirinden” ayırt edilebileceğini öne sürer.

İbn Haldun'un olay ve olgular karşısındaki bu eleştirel tutumu tarihinin ve onun şahsında modern sosyal bilimcilerin alması gereken tutumu ve yöntemine tekâbül etmektedir. Üstelik İbn Haldun bu konuda bir adım daha atarak adeta bir sosyolog tutumu oluşturmaktadır. Onun, “dünyanın insan yaşayabileceği yerlerinde bir olayın meydana gelmiş olduğunu işittiğimizde, biz bu kanuna başvururuz, o olay ve olgunun gerçekleşmesi mümkün ise kabul, yoksa yalan ve uydurma olduğuna hükmederek

reddederiz” şeklindeki yaklaşımı tipik bir sosyolog tarzı ve yöntemidir. Çünkü sosyolog “bir tarihçi kadar eleştirmen olmalıdır. Bunun için de mümkün olduğu kadar sosyal olaylar gözlenmelidir.” İşte İbn Haldun’un yaptığı budur ve o da aslında bu konuda ayrı ve özgün bir şeyler yaptığının farkındadır: “Bu konu kendi başına bir ilim gibidir. Çünkü bu kitapta incelenecek konu, yeryüzünde toplumlar halinde yaşayan insanların toplumsal hayatı ve bunların bölük bölük olarak toplanmaları sonucunda meydana gelen uygarlık ve toplumsal halleri olup, birçok konular bunun dallarını teşkil eder.” Böylelikle İbn Haldun farklı bir bilim dalının problemini ortaya koymaktadır. Kendisinden önce böyle bir problem tanımlaması yapılmadığını, yapılmış olsa da incelemelerinin böyle bir çalışmanın varlığını ortaya koymadığını öne sürmektedir. “Bu ilmin yeni baştan benim tarafımdan icat edilmiş olduğu bir ilim olduğunu sanıyorum. Başımın sağlığına ant içerek Tanrı’nın yaratıklarından kimsenin bu tarzda söz söylemiş olduğunu bilmediğimi teyit edebilirim. Yalnız geçmiş hakkında bu zanna kapılmak da doğru değildir. Onlar bu ilme dair kapsamlı bir eser de yazmış olabilirler, fakat bu eser bizim elimize geçmeyebilir.”

İbn Haldun kendi tarzına yakın oldukları öne sürülebilecek bazı eserleri de analiz eder. Bunlar arasında Aristo’nun Siyaset adlı eseri de vardır. Ancak bu eserde, kendisinin öne sürdüğü “konulara dair yeter derecede bilgilere yer vermemiş, delil ve burhanlar da gereği derecesinde anılmamış, başka sözlerle karıştırılmıştır.”

Görüldüğü üzere yöntemin farklılığı doğal olarak farklı bir alanı ortaya koyuyor. Kuşkusuz İbn Haldun’un “farklı ve müstesna bilim” dediği bu farklı alan ‘sosyoloji’nin problem alanı ile büyük ölçüde örtüşmektedir. İbn Haldun’unun yöntemi ve problem alanı ile birlikte geldiği nokta sosyolojidir. Üstelik tarihsel ya da etnografik malzemeler karşısında eleştirici yanı bu malzemeleri önceki ve sonraki olgularla ilişkilendirme çabası kendisine tarihçiliği çoktan aşan bir özellik kazandırmaktadır. Yani olayları betimleyen ve ufak tefek farklarla olayları zaman ve mekana yerleştiren klasik tarihçiden olayları zaman ve mekanın dışına çıkararak sosyal bütün içinde konumlamaya çalışmasıyla zaten ayrılmaktadır.

Bir kere İbn Haldun olay ve olgular karşısında onları olduğu gibi kabul ve takdimden çok eleştirinin ve yorumlamanın gerekliliğine inanmaktadır. Eleştiriden geçmemiş, ayıklanmamış malzemelerin sürekli yanlış ve yalanlarla iç içe bulunduğunu belirtmektedir. İşte bu yorum ve eleştiri tarzı İbn Haldun’a özgü bir bilgi sosyolojisinin varlığını hissettirmektedir. İbn Haldun’a özgü diyoruz, çünkü “bilgi sosyolojisi, bilgi ile var olma arasındaki ilişkiyi tahlil etmeye çalışır (...) Bu ilişkinin insanlığın entelektüel gelişmesinde bürünmüş olduğu şekilleri bulmaya çalışır.” Yani, bilgi sosyolojisinde

yapılan salt betimleme, ortaya koymadır. Bilginin sosyal olarak tayini probleminde araştırmacının kurmak istediği paralelliğe kendisinin her hangi bir katkısı yoktur. Çünkü aslında “her problemin şekillendirilmesi (formulation), bu problemle ilgili olarak, daha önceki hakiki bir insan tecrübesi ile mümkün olabilmektedir”(Elbruz, 1978: 1).

Bilgi sosyolojisi çağdaş sosyologlar tarafından bu hali ve işleviyle eleştirilmektedir. Dahası bilgi sosyolojisi ile uğraşan bir sosyolog, “esas tartışmadan kaçmak, tartışılmakta olan konu ile ilgilenmemek, tartışma konusunun gerisindeki düşünce temeline giderek, bunun daha birçokları gibi kısmî bir perspektif ve birçokları arasında sadece bir düşünce temeli olduğunu göstermeye çalışmakla itham edilmektedir.”

Oysa İbn Haldun sadece “bilinçsizliği göstermekle yetinmez, her defasında yeniden yorum yapar ve gerçeğe en uygun yaklaşım denemelerinde bulunur.” Doğrusu Fransız sosyologlar J. F. A. ve Clément’in “İbn Haldun bilgi sosyolojisi yapmıyor” önermelerinin esprisi de bu olmalıdır. Gerçekte İbn Haldun, modern bilgi sosyologlarının eleştirilen yönlerini de aşarak gerçek bir bilgi sosyolojisi yapmaktadır. Onun tekrar tekrar yorum ve eleştiri önerisinin insana vermek istediği mesaj, “sosyal ortam, insanın tabiatına yerleşir ve giderek insan tabiatı haline dönüşür.” Bu noktada sosyal ortamın, kültür ortamının insan tabiatına yönelen bu etkisinin mümkün oldukça sağlıklı olması İbn Haldun’un öncelikli sorunudur. Bu anlamda toplumun cehalet ve yanlışlardan, bilinçsizliklerden arındırılması aynı zamanda bireyin arındırılması demektir. İçinde yaşadığı ortam mademki insan tabiatına yerleşmekte ve onu bu ölçüde etkilemektedir, o halde bu ortamın mümkün oldukça sağlıklı temeller içinde gelişmesi İbn Haldun’un bilgi teorisinin temel sorunudur.

Sonuç

Sosyal olayların bilimin konusu haline gelmesi 19. Yılın ikinci yarısında gerçekleşir. Auguste Comte (1798–1857) sosyal olayların da tıpkı doğa olayları gibi düşünülmesi ve çözümlenmesi gereğini dile getirerek sosyolojinin de bilimsel gerekçesine vurgu yapmıştır. Eğer İbn Haldun (1332–1406)’un sosyal olaylar konusunda daha 14. Yüzyıl’daki tahlil ve betimlemeleri olmasaydı Auguste Comte’un bu yaklaşımı tarihsel bir değere de sahip olabilirdi. Ancak bu işin tarihsel boyutu İbn Haldun’un önceliğini ve özgün katkılarını daha bir değerli hale getirmektedir. Çünkü sosyal olayları sanayi toplumuna özgü bir gelişme olarak kabul eden Fransız Sosyoloji Okulu (Comte, Durkheim, Le Play vd) yaklaşık dört yüz yıl önce sosyal olaylara dikkat çeken İbn Haldun’un açtıkları çığırda ancak onun halefleri konumunda kalırlar.

Mukaddime’de Aristo dâhil seleflerinin benzer çalışmalarında da göremediği farklı konulara girdiğini belirten Haldun’un bu farklılığını öne çıkaran unsur sosyal olayları toplumsal tarih bağlamında ele almış ve incelemiş olmasıdır. Kendisinden yüzyıllar sonra bu farklılığa Auguste Comte “sosyoloji” adını vererek bir bakıma İbn Haldun’un özgün katkılarını gün ışığına çıkarmıştır.

Bugün İbn Haldun’un sosyolojideki önceliğini ve sosyolojik tarzını daha bir önemli hale getiren bir başka husus ise batılı sosyologların sosyolojiyi bunalım ve buhran çağının ve toplumların bilimi olarak düşünmeleri ve tasarımları karşısındaki büyük vizyonudur. Sanayileşme tarıma dayalı ekonomilerin dönüşümü aşamasında bir dizi sosyal bunalım ve buhranlara da yol açmıştır. Ama bunalım ve buhranların sanayi toplumlarına özgü olmadığı göz önüne alındığında 14.Yüzyıldaki toplum incelemeleri sosyoloji alanında İbn Haldun’a haklı bir öncelik ve prestij kazandırır. Bu vizyon sosyolojiyi salt sanayi çağı ve bu çağın sorunlarının bilimi olmaktan çıkararak her dönemin bilimi haline getirmektedir.

Ne var ki, İbn Haldun’un sosyolojik liyakati Türk sosyolojisinde gereği gibi yer bulamamıştır. Elbette bunda İbn Haldun’un dilini anlamadaki zorluklar kadar bilimsel hareketliliği tümüyle Batılı bağlama indirgeyen entelektüel ve akademik tek yönlülüğün de büyük ölçüde rolü vardır. İbn Haldun ve onun kuramı eğitim ve kültür politikalarında yer bulması gerekirken ortalama lisans kitabı olarak hazırlanan sosyoloji çalışmalarında da gereği gibi yer bulamamıştır.

Yüzyıllar öncesinden sosyal olayların uhrevi değil, dünyevi olaylar olduğunu; anlaşılabilir, denetlenebilir olduklarını tespit eden İbn Haldun modern Türkiye’de olduğu kadar İslam dünyasında da gereği gibi anlayamamıştır. Günlük alışkanlıkları bilinçsizliklerin kaynağı haline gelmiş geniş kitlelerin dünya ve toplum gerçeklerine nüfuz etmeleri elbette beklenemez. Bu sınırlıklar içinde kalan insanlar ise İbn Haldun’a göre aldatılmaya daha yatkın insanlardır. O nedenle kendi makûs talihini dönüştüremeyen günümüz Müslüman toplumlarının insan unsuru günümüzde de büyük ölçüde İbn Haldun’un yüzyıllar öncesi çektiği fotoğrafın karelerinden oluşmaktadır.

İbn Haldun’un yeniden anlamak ve anlatmak dur umundayız. Bu açıdan;

- Türkiye’de İbn Haldun Araştırma Enstitüleri kurulmalıdır,
- İbn Haldun akademyada sosyoloji ve tarih açısından olduğu kadar pedagojik alanda da incelenmelidir,

- İbn Haldun kuramının siyaset kurumu, ekonomi, eğitim ve kültür politikalarındaki güncel açılım ve olası etkileri projelendirilmelidir.

Kaynaklar

- Ahmet Cevdet Paşa. (1986). *Tezâkir*, Yayınlayan C. Baysun, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 4. c.
- Doğan, İ. (2012). Ortaçağ'da kayda değer toplum teorisi ve bir isim: İbn Haldun. *Sosyoloji Kavramlar ve Sorunlar* içinde 23-32. ss. Ankara: Pegem Yayınevi.
- Doğan, İ. (2012). Sosyolojik düşüncenin Osmanlıdaki kaynakları: *Ulûm-ı İktisâdiye ve İçtimaiye Mecmuası* Örneği. *Sosyoloji Kavramlar ve Sorunlar* içinde 584-616. ss. , Ankara: Pegem Yayınevi.
- Doğan, İ. (Mayıs 1988). Bir bilinçsizlik teorisyeni: İbn Haldun / İbn Haldun'un bilgi kuramı ya da İbn Haldun bilgi sosyolojisi yapıyor mu?, *İletişim ve Yabancılaşma -Yazılı, Kültürümüzde İlkler-* içinde 83-132. ss., İstanbul: Sistem Yayıncılık.
- Dursun, T. (Nisan 1977). (Çev.) *Mukaddime*, Ankara: Onur Yayınları.
- Elbruz, L. (1978). *Sosyoloji ders notları 1977-1978 ders yılı*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- Eyice, S. (1922). 1859 yılında Ankara'da bir Alman seyyahı. *Ankara Dergisi*, c.1 s.13-16.
- Hassan, Ü. (1977). *İbn Haldun'un metodu ve siyaset teorisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi.
- J.F.A. ve Clément, F. (1974). Ibn Khaldun: Theoricien de L'inconscience. *L'Homme et Société*, No: 31-32, 161-183. ss.
- J.F.A. ve Clément, F. (Ekim 1987). Bir bilinçsizlik teorisyeni: İbn Haldun. (Çeviren İ. Doğan). *İslamî Araştırmalar Dergisi*, Sayı 5, 107-115. ss.
- Ugan, Z.K. (Çev.) (1970). *Mukaddime*, 3.c, MEB Yayınları, Şark-İslam Klasikleri Dizisi, 1968/1970.
- Uludağ, S. (Çev.) (1982). *Mukaddime*, 2.c. İstanbul: Dergâh Yayınları.